

A POLITIKAI ÉS JOGI KONSTRUKCIÓK MEGALAPOZOTTSÁGÁNAK PROBLÉMÁJA ARISZTOTELÉSZ „POLITIKÁ”-JÁBAN

TAKÁCS PÉTER

A politikai gyakorlatot vezető érdekek, értékek és eszmék a politikai ideológia formáiban mindig kész és frappáns válaszokat adnak az egyes politikai rendszerek alapjait érintő kérdésekre; amint a különböző jogrendszerekhez társuló eszmék és ideológiák sem hagynak kétségeket azok elvi megalapozhatósága felől. A politikai és jogfilozófiának azonban arra is választ kell adnia, hogy az egyes politikai és jogi konstrukciók (legyenek azok akár ténylegesen létező rendszerek, akár elméleti hipotézisek) kielégítik-e a politika és a jog közvetlen szféráján túli — teoretikus és gyakorlati — igényeket, illetve eleget tesznek-e ilyen, a rendszeren kívül felvetett követelményeknek. Sőt: e filozófiai diszciplína akkor és ott kezdődik, amikor és ahol e kérdést először fölteszik. Álláspontunk szerint e problémát — noha nem minden előzmény nélkül — elsőként és tudatosan Arisztotelész vetette föl, akinek e tárgyú gondolatai több mint kétezer esztendő elmúltával is éppoly elevenek és elmét mozgatók, mint saját korukban.

A *Politika* ide vonatkozó fejtegetéseit módszertanilag az előföltevés-mentesség jellemzi, történeti háttérüket pedig az antikvitás által minduntalan újratermelt ellentmondás, az egyenlőtlenség tényei és az egyenlőség eszménye között adja. Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy az arisztotelészi politikai elmélet legtöbb fontos kérdése csakis ezen alapproblémára vonatkoztatva tárgyalható, és hogy Sztageira bölcsesség-kedvelő szülöttének politikatudományi „észjárása” csakis ennek segítségével ismerhető meg.

A) A PROBLÉMA FÖLVETÉSE

Arisztotelész kiindulópontja az, hogy az egyenlőség—egyenlőtlenség problémája nem szűkíthető le a vagyoni kérdésekre, hanem sokkal több annál: „a gazdagság okozta különbségekhez — írja — járul még a születés és az erény szerinti, valamint más egyéb ilyen megkülönböztetés” (*Pol.* 1289b).¹ A társadalmi élet különböző területein azután

¹ A *Politikából* származó idézeteket az 1968-as magyar nyelvű kiadás (Arisztotelész: *Politika*, bev. és jegyz. Simon Endre, ford. Szabó Miklós, Gondolat Kiadó, Budapest 1968) szövege alapján adom meg; pontos helyükre a Bekker-féle számozással utalok.

az tapasztalható — vallja a *Politika* szerzője —, hogy az „egyenlőség”, illetve „egyenlőtlenség” fogalmára mindig absztrakt módon kérdeznek rá, annak különböző dimenzióit egymásba mossák, s nem különítik el a „vagyon”, az „erkölcsi” és — folytatva a sort — a „szakértelemben, a tapasztalatban, illetve a tudásban adott”, a „műveltségbeli” és a „születési” vagy „szabadságbeli” vonatkozásokat. Ebből pedig az következik, hogy azok, akik valamilyen (de csak egy vagy egynéhány) vonatkozásban másokkal egyenlők, minden más szempontból is egyenlőséget tételeznek; míg azok, akik valamely (de csak egy vagy egynéhány) vonatkozásban egyenlőtlenek — tehát másoktól különböznek —, minden más, számukra kedvező szempontból is egyenlőtlenségre törekednek. A politikai és jogi konstrukciók, illetve azok filozófiai megalapozása tekintetében ez a probléma arra éleződik ki, hogy a valamely, de csak egy vagy egynéhány szempontból beálló egyenlőségből következik-e (illetve teoretikusan levezethető-e) a politikai hatalomban és a jogban való egyenlőség; és hasonlóan: a valamely, de csak egy vagy egynéhány vonatkozásban létező egyenlőtlenségből következik-e (teoretikusan levezethető-e) a politikai hatalomban és a jogban való egyenlőtlenség. Közismert, hogy a polisz, a városállam polgárai közötti egyenlőség Arisztotelész szerint a „szabadságbeli”, a „születésbeli”, illetve a „természeti” vonatkozásokban van adva, ellenben a legfontosabb különbözőségek (egyenlőtlenségek) a „vagyonban”, az „erényességben” és a „tudásban” jönnek létre.

A kérdés tehát úgy tehető pontossabbá, hogy a „vagyonban”, az „erényben” vagy a „tudásban” létrejött különbözőségekből következik-e evidens módon a politikai és jogi egyenlőtlenség, avagy épp megfordítva: a polgárok közötti „szabadságbeli”, illetve a „természettől adott” egyformaságból lesz-e levezethető a politikai és jogi egyenlőség.

A problémafölvetés rendkívüli súlyát — úgy véljük — nem kell külön hangsúlyozni. Minden kor minden egyes politikai és jogfilozófiájának szembe kell néznie a kérdéssel, és a rá adott választ elméletileg is konzekvensen kell levezetnie. E helyzetet persze még bonyolítja egy és más. Az antikvitás körülményei között például az — olvashatjuk, a *Nikomakhoszi Etika* V. könyvében foglaltakkal egyezően, a *Politikában* —, hogy „az igazság és a viszonylagos vagyonegyenlőség elvét [eszményét] mindenki elfogadja ugyan közös alapul” (*Pol.* 1301a), de nincs megegyezés arra nézve, hogy ezen absztrakt eszménynek mi a terjedelme, melyek a benső meghatározottságai és konzekvenciái. Mert amíg etikai vonatkozásban az egyenlőséghez vezető arányok kialakításának főbb elvein túl elégséges csupán annyit mondani, hogy az „igazságos dolog az, ami törvényes és egyenlő” (*Nik. Et.* 1129a), addig a politikai elméletben azt is meg kell határozni, hogy az egyenlőség—egyenlőtlenség fönt jelzett dimenziói miként is viszonyuljanak egymáshoz. Mivel pedig Arisztotelész szerint a gyakorlati politikusok erre egyáltalán nem vállalkoznak, az a fölöttébb problematikus helyzet áll elő, amelyben „*az emberek egyik része, abban a hiszemben, hogy a másikkal egyenlő* [holott csak egy vagy egynémely vonatkozásban az], *mindenben* [pl. a politikai hatalomban és a jogban is] *egyenlően akar részesedni*”, *míg az emberek egy másik, ellentétes módon okoskodó része, „mivel nem tartja magát egyenlőnek* [pl. az erényben, a tudásban vagy a

vagyonban; ezért] egyre több előnyt igyekszik szerezni [pl. a tudásbeli, az erénybeli vagy a vagyonbeli egyenlőtlenség alapján a politikai hatalomban és a jogban is — számára kedvező — egyenlőtlenségeket követel]” (uo).

A számunkra fontos kérdés itt nem az, hogy mi magunk hogyan oldanánk meg a problémát, hanem az, hogy Arisztotelész miként oldotta meg azt. A többdimenziós egyenlőség-, illetve egyenlőtlenség-fölfogások és a politikai, illetve jogi konstrukciók egymáshoz kapcsolódásának kérdése Arisztotelész számára az egyik legfontosabb vizsgálódási terület, melynek rekonstrukcióját jelentősen megkönnyíti az a két látószög, amelyből a *Politika* szerzője a problémát szemügyre veszi. Az egyik a nyíltan létező alkotmányok („politikai rendszerek”) és a nekik megfelelő jogi alakzatok vizsgálata; a másik az elvi szempontok és az elméleti megoldási lehetőségek elemzése.

B) A POLITIKAI GYAKORLAT ÁLTAL FÖL MUTATOTT MEGOLDÁSOK

[Arisztotelész alkotmány- (államforma-) elmélete]

Az alkotmányt Arisztotelész a „városállam lakosai között uralkodó valamelyes rendként” (*Pol.* 1274b) határozza meg, vallva, hogy az a „városállamnak mintegy az életmódja” (*Pol.* 1295b), melynek legfontosabb vonatkozása a kormányzás: „az alkotmány ugyanazt jelenti, mint a kormányzás, ez pedig a városállamban a legfőbb hatalom” (*Pol.* 1289a). Az alkotmányok (államformák) arisztotelészi tipizálásának több szempontja van, melyek közül négy [a szerkezeti, az axiológiai, a módszertani és a történeti] tűnik különösen fontosnak.

Abból a tényből, hogy a városállam különböző alkotórészekből áll, Arisztotelész szerint az is következik, hogy „szükségképpen annyiféle államformának kell lennie, ahányféle rendszer az alkotórészek jelentősége és különbözősége szerint lehetséges” (*Pol.* 1290a). Az államforma-tipológia szerkezeti elve tehát, legalábbis első pillantásra úgy látszik, nem járul hozzá a címben jelzett probléma megoldásához. A természet szerinti igazságosságra és a polgárság érdekeire visszamenő — „helyes” és „hibás” alkotmányokat megkülönböztető — tartalmi-axiológiai elv már nagyobb sikert hozónak mutatkozik, ám a módszertani szempontok keresztülhúzzák e várakozást. Ezek szerint ugyanis — túl azon, hogy a konkrét államformák széles skálájának egy-egy eleme nem mindenben egyezik a típusba foglalt jellemzőkkel (s ezért beszél Arisztotelész is szívesebben „többé-kevésbé” arisztokratikus vagy „többé-kevésbé” oligarchikus államokról) — az axiológiai alapon létrehozott hat alkotmánytípussal szemben logikai ellenvetések is fölhozhatók (vö. *Pol.* 1279b, 1290b stb.). Ezért, illetve abból kifolyólag, hogy az egyes államformák tényleges mechanizmusa gyakran épp ellentétes az alkotmány elveivel (vö. *Pol.* 1292b), Arisztotelész nem használja gyakran az értékalapú fölosztást. Az egyes alkotmányok, illetve alkotmánytípusok arisztotelészi elemzésének fontos szempontjai történeti jellegűek, de csak az egyes államformák

változásának szerzőnk által föltételezett, olykor egymásnak ellentmondó módon fölfogott irányait mutatják be (lásd pl. *Pol.* 1286b és 1297a), s nem járulnak hozzá a jelen téma szempontjából fontos kérdés megoldásához.

Az egyes államformák Arisztotelész számára nemcsak, illetve nem elsősorban történeti, axiológiai stb. alapon voltak fontosak. Elemzése — különösen a *Politika* III—V. könyveiben — igen gyakran konstrukciós szempontokat követ: azt kutatja, hogy melyik az a politikai alakzat, amely egy általánosan érvényes és mindenki által elfogadott eszméből konzekvensen levezethető, illetve hogy a ténylegesen létező alkotmányos alakzatok között van-e olyan, amely egy ilyen levezetés eredményeként állt elő. Minthogy pedig az egyenlőség—egyenlőtlenség fönt vázolt konstrukciójában két szélső karakterisztikus megoldás létezik [az egyik: a valamely szempontból fönnálló különbség, illetve egyenlőtlenség ráerőszakolása az egyéb tekintetben homogén vonatkozásokra s végül a politikai hatalomban és a jogban való részesedés mechanizmusaira; a másik: a valamely szempontból adott egyenlőség alapján a teljes — a politikait és a jogit is magábafoglaló — egyenlőség számonkérése az egyéb tekintetben létező különbözőségektől], ezért *a ténylegesen létező alkotmányok két gravitációs pontja* a demokrácia és az oligarchia, az ezekhez kapcsolódó jogi megoldás pedig a demokratikus jog és az oligarchikus jog. Azaz: a polisz-polgárok között a politikai és jogi rendszertől — elvileg — függetlenül meglévő egyenlőségekből, illetve egyenlőtlenségekből vagy a politikai és jogi egyenlőség (a demokrácia), vagy a politikai és jogi egyenlőtlenség (az oligarchia) dedukálható. „A demokrácia például úgy keletkezett” — írja a Sztageirész —, „hogyan az egy bizonyos szempontból egyenlőket általában egyenlőnek vették (azért, mert valamennyien egyformán szabadok, azt gondolták, hogy most már minden tekintetben egyenlők); az oligarchia pedig abból, hogy azokat, akik csak egy valamely szempontból nem-egyenlők, általában is egyenlőtleneknek tartják (mivel vagyoni szempontból egyenlőtlenek, általában véve is olyanoknak képzelik őket)” (*Pol.* 1301a). Az alkotmányok többi formáját azután e két alaptípus elvei, illetve szerkezete alapján lehet megítélni: az arisztokrácia például nem más, mint az erkölcsileg egyenlőtleneknek (kimagaslóknak) a politikai hatalomban és a jogban is „többet” juttató politikai, illetve jogi rendszer — és így tovább.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy Arisztotelész miként is foglalt állást a ténylegesen létező alkotmányokat illetően, röviden tekintsük át azok főbb elveit.

A legősibb és sok hellén szemében igen sokáig a legbecsesebb politikai berendezkedés — a *bazileia* („királyság”) — esetén a *Politika* szerint két föltételnek kell teljesülnie: az egyik, hogy az a közérdeket szolgálja (vö. *Pol.* 1279a), a másik, hogy a bazileusz „erénye a többiét mind túlszárnyalja” (*Pol.* 1288a). A királyság „természet szerinti” kormányzat, amelyben az uralkodás — ha áttételesen is — természetadta jogként jelenik meg: a király vér szerint ugyan rokon népével, de természettől fogva megkülönböztetett. E természettől adott megkülönböztetés főként az „előrelátás” képességében, a vezetéshez szükséges erényekben, és persze az egyéb erényekben való kiemelkedést jelenti: „Talán azért is jött létre azelőtt a királyság” — elmélkedik a modern történettudomány szemléletétől és eredményeitől igencsak eltérő, de az antik

világképtől egyáltalán nem idegen módon Arisztotelész —, „mert ritkábban voltak találhatók kiváló erényű férfiak . . . De amikor aztán elkövetkezet az a helyzet, hogy sokan hasonló erénnyel rendelkeztek, akkor már nem maradtak meg a királyságnál . . .” (*Pol.* 1286b).

Az *arisztokrácia* elve hasonló: itt is az erény, illetve az erkölcsösségben való különbözőség (egyenlőtlenség) a politikai hatalomban és a jogban való részesedés alapja: „Az arisztokrácia fő jellemvonása” — írja Platón tanítványa —, „hogy a megbecsülést [értse: a politikai vezetés jogaiban való részesedést] az erény szerint juttatja; az arisztokrácia mértéke ugyanis az erény” (*Pol.* 1294a). Amíg azonban a bazileia egy embernek a többiek fölé emelkedő erényén alapul, addig az arisztokrácia néhány erkölcsös férfiú kiválóságán nyugszik. S mivel a „polgár” meghatározásának egyik arisztotelészi formulája szerint az tekinthető polgárnak, aki a városállam „uralkodója” (részt vesz a tanácskozásokon stb.), ezért az arisztokráciában a „derék férfi” és a „jó polgár” — másutt egymást nem mindig fedő — fogalma egybeesik. Az arisztokráciának, mint a királyságnak is, több formája van. Amíg azonban a bazileia különböző alakzatai (ti. a barbár, a spártai, a hőskorbeli és az aiszümnétész [választott fejedelem]-rendszer) történeti és társadalmi alapon vannak megkülönböztetve, addig az arisztokrácia különböző formáit a *Politika* csak elvi-logikai alapon határolja el, és csupán abban látja a különbséget, hogy az arisztokrácia fő szervező elve mellett még mire van tekintettel: a gazdagságra és a köznépre-e (mint pl. Kharkhedónban), avagy csupán a köznépre (mint Lakedaimónban) stb. E változatokat azonban Arisztotelész nem tartja szerencsésnek, s igazán tökéletesnek ez esetben csak a tiszta — elvűl csupán az erényt választó — formát tekinti.

A főt már jelzett, a hatalmi és jogi különbözőségeket (egyenlőtlenségeket) a, vagyoni különbözőségekből (egyenlőtlenségből) levezető *oligarchia* egyfelől az arisztokrácia ellentéte, illetve elfajulása (amíg ott az erényt, itt a gazdagságot tekintik kiindulópontnak), másfelől közelítve pedig a demokráciával áll szemben (ez utóbbi ugyanis a vagyoni egyenlőtlenséget a politika és a jog tekintetében figyelmen kívül hagyja, míg az oligarchia épp arra épít). Az oligarchia különböző formáit Arisztotelész nem társadalom-strukturális és történeti avagy elvi-logikai alapon különbözteti meg, hanem — különösebb erőfeszítést e téren nem fejtve ki — a mennyiségi viszonyok alapján határolja el. Az oligarchikus alkotmányok így aszerint térnek el, hogy hányan és milyen nagy vagyonnal rendelkeznek: az első forma „többek”, „viszonylag szerényebb” vagyont tudja alapjául; a másodikban a vagyonosok már „kevesebben” vannak, vagyonuk azonban „nagyobb”; a harmadik eset pedig akkor áll elő, ha „még nagyobb vagyon még kevesebb kézben” koncentrálódik (vö. *Pol.* 1293a).

A *demokrácia* — melynek arisztotelészi kategóriája igen sok szempontból más jellegű, mint a legutóbbi korok eszméiben és politikai törekvéseiben megmártózott, manapság is használatos fogalom — elve a szabadság és az egyenlőség összekapcsolása: azaz a „szabadságban való egyenlőség”. A *Politika* írója azonban szükségesnek tartja, hogy ezt az elvet kiegészítse a „többség”, illetve a „vagyon-nélküliség” szempontjaival. A demokrácia így olyan politikai berendezkedést jelent, amely a

szabadságban való egyenlőség alapján minden polisz-polgárnak egyforma részt biztosít a döntési lehetőségekben és a jogban; aminek következtében „a többségben lévő, de vagyontalan polgárok gyakorolják a hatalmat” (*Pol.* 1290b), „a jogot pedig egyenlőségnek értelmezik és egyenlőségnek azt, hogy az érvényesüljön, amit a többség gondol” (*Pol.* 1309a). Arisztotelész szerint azonban a demokratikus rendszerek e legfőbb sajátossága — ti., hogy mindenki a számának, nem pedig „érdemének” vagy „érdemtelenységének” (tehát pl. a vagyoni, az erkölcsi stb. különbözőségnek) megfelelően részesedik a hatalomban, illetve a jogban — az axiológiai vizsgálat során negatív következményekhez vezet; s ezért lesz nála a demokrácia „elfajult” („helytelen”) államforma. Ha ugyanis „az érvényes, amit a többség gondol” — okoskodik —, akkor igazságtalanságot követnek el azokkal szemben, akik „szám szerint” egyenlőek ugyan, de „érdem szerint” már nem. Amíg tehát az oligarchiával szemben azt hozza föl, hogy csupán „érdem szerint” (pontosabban: egy „érdem”, a vagyon szerint) osztja ki a pozíciókat; a demokráciával azért nem szimpatizál, mert az „szám szerint” teszi ugyanezt.

[Arisztotelész demokrácia-értékelése azonban nem mentes az ellentmondásoktól sem. Ezen, egymásnak ellentmondó nézetek részben abból fakadnak, hogy a *Politika* egyes részeit szerzője különböző időpontokban írta, s az egyes részek megírása között eltelt időben véleménye minden bizonnyal megváltozott; részben azonban a demokráciának az ő eszményi államformájához viszonyított ellentmondásos helyzetéből következnek. Bizonyára csak az egyes részek különböző időpontokban való papírra vetése és az ezzel kapcsolatos figyelem kellő hiánya eredményezi az olyan, témánk szempontjából csekély jelentőségű ellentmondásokat, amelyet pl. a 1290a és a 1302a helyek összevetésekor észlelhetünk: az előbbi helyen ugyanis azt olvashatjuk, hogy „az oligarchikus alkotmányok fegyelmezettebbek, [...] míg a demokratikusak széthulló és laza szerkezetűek”; az utóbbi hely viszont épp az ellenkezőjét állítja („a demokrácia sokkal szilárdabb és kevésbé ingatag, mint az oligarchia”). Az ilyen, most nem igazán fontos és föltehetőleg csak a mű megírásának technikai körülményeire visszavezethető ellentmondásoknál figyelemreméltóbbak azok, amelyek az elméleti konstrukció alapjaiból következnek. Ide tartozik például az, hogy a demokráciát elvileg ellenző Arisztotelész a politeia tárgyalásánál kifejezetten demokratikus elvek bevezetését javasolja; továbbá az, ahogyan különbséget tesz a középosztállyal nem (vagy csak csekély középosztállyal) rendelkező és egy szélesebb középosztályt magáénak tudó demokrácia között. Ez utóbbi vonatkozásban a problémát az jelenti, hogy a középosztállyal is rendelkező demokráciát, néhány elvi szempontot leszámítva, igen nehéz elhatárolni a középosztály uralmától. Ezen elhatárolást maga Arisztotelész is gyakran igen lazán és kötetlenül ejti meg, aminek következtében az értékszpontok e helyeken egymásba mosódnak, és az általa oly gyakran bírálat alá vett demokrácia pozitív értékekkel töltődik föl.]

Arisztotelész eszményi államformája a *politeia*. A politeiát az jellemzi, hogy benne a politikai és erkölcsi értelemben vett középarányost realizálni kívánó középosztály van hatalmon, amely a demokrácia és az oligarchia — a *Politika* által önmagukban

egyoldalúnak tartott — elveinek összeegyeztetésével, illetve keverésével a társadalmi és politikai végletek elkerülését célzó politikai rendszert épít ki. A középosztályról a *Politika* csak annyit mond, hogy az a „nagyon gazdagok” és a „nagyon szegények” osztálya között helyezkedik el: megkülönböztetése tulajdoni (nem pedig munkamegosztási vagy az ókorban szokásos egyéb) alapon történik, és — egy kivételtől eltekintve — relatív jellegű. (Az egyetlen abszolút, nem a két véglethez igazított mérce is negatív; ti. az, hogy a vagyonnak „közepesnek, de mégis elégségesnek” kell lennie.) A politeia ugyanakkor nem a középosztály városállama, hanem olyan politikai közösség, amely a középosztályra „támaszkodik” (*Pol.* 1295b). Arisztotelész azonban tudomásunk szerint sehol sem állítja azt, hogy a középosztály az egész lakosság érdekei szerint kormányoz: véleménye szerint a középosztály is, csakúgy mint minden más osztály, csupán a maga érdekeit képviseli. Ennek ellenére Arisztotelész a középosztály kormányzását hangsúlyosan pozitívan értékeli, aminek háttérben két tényező áll. Az egyik, hogy egy széles középosztályra támaszkodó politikai berendezkedés több, a politikától általa elvárt feladatot is teljesíteni tud (pl. a stabilitás biztosítása stb.); s a másik, hogy a középosztály uralma révén nem egy, a többitől mereven elhatárolható államforma jön létre, hanem olyan, ami többnek az összetétele: „A politeia, hogy úgy mondjam, az oligarchia és a demokrácia keveréke. Általában azt hívják így, amely a demokrácia felé hajlik, míg az oligarchiához közelebb állót inkább arisztokráciának” nevezik (vö. *Pol.* 1293b). E két rendszer elveit a *Politika* szerint azért kell „vegyíteni”, mert önmagukban csupán egy-egy elvet tartanak szem előtt és visznek végig; a politeia esetén viszont épp arra van szükség, hogy benne mindkét véglet megtalálható legyen. E két véglet (a vagyonra alapított politikai hatalom oligarchikus elve és a vagyon nélküli tömegek szabadságára alapított demokratikus elv) ugyanis nemcsak kompenzálja egymást, de egyben egy magasabb szintézisben olvad össze. Arisztotelész politikai gondolkodásában tehát a politeia tölti be a „közép”, a „közvetítő”, a „mérték” szerepét. A politeia így a politikai különösség kategóriája. Különösség, s mint ilyen „középarányos”, nem pedig — mint sokan vélik — középut. „Szóval a jól összeegyeztetett politeiának” — fejtegeti a Sztageirai — „mindkét alapformához hasonlítani kell, de mégse legyen azonos egyikkel sem; a maga belső erejével tartsa fenn magát. . . úgy, hogy a városállam egyik része se kívánja az alkotmány megváltoztatását” (*Pol.* 1293b). Arisztotelész szerint nem jöhet létre politeia ott, ahol csupán a két végletesen szembenálló társadalmi csoport létezik, mert a mérleg nyelvét így az egyik társadalmi osztály sem tudná fixálni: hol az egyik, hol a másik oldalra (a demokrácia vagy az oligarchia felé) billenne ki. Arisztotelész álláspontja szerint a középosztály — egyrészt — a mérleg nyelve elmozdulásainak megakadályozásával stabilizálni tudja a városállam politikai életét, méghozzá — másodszor — úgy, hogy „megakadályozza az ellenkező végletek érvényesülését” (de e végletek, illetve azok hordozóinak fölszámolása nélkül).

[Mint ismeretes, Platón akként stabilizálta eszményi állama politikai viszonyait, hogy megsemmisítette az általa károsnak ítélt végleteket (azaz: nem adva nekik politikai jogokat, a polisz politikai teste alá szorította a végletek hordozóit); amivel

szemben Arisztotelész úgy vélekedett, hogy ha a demokrácia és az oligarchia elve helyesen van összeegyeztetve, akkor — mint minden középarányos esetében — „benne mindkét véglet megtalálható” (*Pol.* 1294b), s a középosztály csupán afféle „döntőbírói” (*Pol.* 1297a) szerepet játszik. A tanítvány tehát, mesterével ellentétben, nem tette föl, hogy a társadalom vagyoni vagy erénybeli különbségeinek szélső pontjai megszüntethetők, illetve megszüntetendők. Azt azonban igen, hogy egymásra vonatkoztathatók, illetve vonatkoztatandók. Ezen egymásra-vonatkoztatás tengelye, mértéke, „közepe” nála a középosztály. Arra, hogy a politeia, mindezt figyelembe véve, ki tudja-e elégíteni a politikai és jogi konstrukciókkal szemben támasztott követelményeket, még visszatérünk; azt azonban itt kell megjegyezni, hogy a társadalom vagyoni, erénybeli, tudásbeli stb. különbségeit respektáló filozófus e különbségeket — mesterével ellentétben — sem fölszámolni, sem konzerválni nem akarja. Célja e különbségek (politikai) szintetizálása. E szintézis föltétele nála a középosztály uralma, eredménye pedig a politeia.]

A *türannisz* végül éppúgy monarchikus államforma, mint a bazileia, a strukturális analógiát azonban elhalványítják a két hatalmi rendszer keletkezés-körülményeiben, értéktartalmában és működési mechanizmusában föllelhető igencsak súlyos különbségek. A türannisz elve Arisztotelész szerint az, hogy „valaki felelősség nélkül gyakorolja a hatalmat valamennyi hozzá hasonló vagy nála érdemesebb polgár felett”, és pedig a maga haszna, nem pedig az alattvalók érdekében. További sajátossága a rendszernek a kényszerű jelleg: a türannisz ugyanis — lényege szerint — a szabad emberek erőszakos alávetésén alapul (vö. *Pol.* 1295a). A politeiához hasonlóan a türannisz is két alkotmány elveit egyesíti magában... Az előbbivel ellentétben azonban — a szabad lakosság kényszer és erőszak nélküli együttműködését mindig előnyben részesítő görög gondolkodás tradícióin túl — azért van olyan rosszul csengő neve Arisztotelésznél, mert véleménye szerint itt a hibás oldalak egyesítéséről van szó: „az oligarchiából származik — írja (*Pol.* 1322a) —, hogy a gazdagságot tekinti a legfőbb célnak, [...] valamint, hogy a népben egyáltalán nem bízik meg [...] viszont a demokráciából származik az, hogy állandó harcban áll az előkelőkkel, s azokat [...] elűzni igyekszik mint ellenfeleit”. A problémát azonban az jelenti, s kérdésfölvetésünk szempontjából ez még külön jelentőséget kap, hogy a politeia is hasonló (csak éppen kevésbé elfogult módon megfogalmazott) oldalait egyesítette a demokráciának és az oligarchiának. Csakhogy ott a középosztály, itt pedig a türannosz a „döntőbíró”, ott a közérdek, itt a „saját érdek” a szervező elv. A türanniszt Arisztotelész a „szabad”-nak minősített görög lelki alkat számára elviselhetetlennek minősíti (s mint ilyet, a „természet ellenére való államformaként” írja le); a „szolgaiabb természetű barbárok” esetében azonban — bizonyos föltételek esetén — megbékél vele.

A hellénvilág állami alakzatait a *Politika* rendszerint az itt fölsorolt alkotmányokkal írja le. S bár a mű szorgalmas vizsgálója talál még egyéb államformákat is (pl. a 1292a és a 1302b alatti *dünaszteiát* stb.), ezeknek azonban problémánk szempontjából nincs különösebb jelentőségük.

C) A POLITIKAI FILOZÓFIA APÓRIÁI ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG

A most tárgyalt főbb típusok szerint szerveződő, a típustól a konkrét viszonyok igényei szerint „többé-kevésbé” eltérő, de főbb szempontjaikat mégis érvényesítő, ténylegesen létező politikai és jogrendszerek tehát, az arisztotelészi elmélet értelmezési lehetőségei szerint, akként jöttek létre, hogy a szűkebb értelemben vett politikai és jogi rendszeren kívül fölvett *több lehetséges elvből kiválasztanak egyet (illetve két esetben kettőt)* és azt a többi ellenébe szegezik. Ezzel azonban — okoskodhatunk Arisztotelésszel — még nincs megoldva semmi, hiszen mindig rá lehet kérdezni arra, hogy miért épp ezt vagy azt az elvet választották, s miért nem amazit. S ráadásul: e „miért”-ek, azaz a politikai és jogi berendezkedések egyes típusainak megítélésekor *a mellettük, illetve ellenük szóló érvek egymással szembeállíthatók és egymást rendszerint semlegesítik is*. Ez adja a politikai filozófia apóriáinak alapját. Az eltérő elvi alapról kiinduló, de egymással egyenrangú érvelések elméleti következménye (az apóriák szerint) az, hogy valamennyi alkotmánytípus egyszerre védhető is, meg gáncsolható is; gyakorlati konzekvenciája pedig az ellentétes politikai és jogrendszereket megvalósítani igyekvő erők szünni nem akaró harca (ha ugyanis — írja Arisztotelész — „az egyes pártok nem a maguk elképzelései szerint részesednek az államhatalomban, [akkor] belső forrongást támasztanak”; *Pol.* 1301a).

Miként lép túl a *Politika* szerzője ezen a rendkívül bonyolult helyzeten? Úgy, hogy megadja ama — minden, az egyes alkotmányokban benne rejlő érv fölött álló — *értéket, amelynek szempontja szerint minden alkotmányos megoldás (minden politikai és jogi konstrukció) megméri, s amely így az egyes alkotmányok elé odaállítható mértékké válik*. Ebből a legfőbb értékből kell azután levezetni az egyes politikai és jogi rendszereket; *ez lesz (illetve lehet) azok fundamentuma*; ha egy politikai és jogi rendszer kielégíti az ezen elvből fakadó követelményeket, akkor az filozófiailag megalapozottnak tekinthető (aminek következtében pl. „értékesnek” minősíthető stb.); ha pedig nem, úgy semmiféle érv és érvelés nem mentheti meg. Ha egy rendszer nem vezethető le egy ilyen általános és mindenki által elfogadott értékből, akkor teoretikusan megalapozatlan, gyakorlatilag pedig állandó harcok színtere.

Nos, milyen értéket helyez Arisztotelész az egyes, egymással szembeállítható és egymást semlegesítő, csupán a politika és a jog régióján belül ható eszmék felé? Kézenfekvőnek látszik a megoldás, miszerint az *igazságosságot*.

Az igazságosságnak azonban a *Nikomakhoszi Etika* tanulsága szerint többféle fajtája, esete és területe van, s rögtön fölvetődik a kérdés, hogy az igazságosság mely fajtája, esete és területe szerint is kell megítélnünk az egyes alkotmányokat. Erre vonatkozó kifejezett nyilatkozat az Arisztotelész-iratokban nem található, különböző megfontolások alapján² azonban csak az képzelhető el, hogy a politikai apóriák

² E „megfontolások” rendkívül egyszerűek: ha ugyanis nem az „egyenlőség elve szerinti”, illetve a „természetszerű” igazságosságot emelnénk ki, kézenfekvő ellentmondásokhoz (néhány vonatkozásban pedig tautológiákhoz) jutnánk.

meghaladása szempontjából Sztageira bölcse elsősorban az „egyenlőség elve szerinti igazságosságot”; az állami életben megnyilvánuló igazságosság két dimenziója közül pedig (talán kissé paradox módon, de teljesen érthető okokból) a „természetszerű” igazságosságot tartotta szem előtt. Az előbbinek a már oly sokszor említett „egyenlőségelv” köszönheti létét, az utóbbiból viszont — az egyes alkotmányok tipizálásánál és rangsorolásánál igen előkelő helyet elfoglaló axiológiai szempontokon túl — a „szabadság-elv” fölvétele és döntő kritériummá emelése következik. Amíg azonban a szabadság-elv, mint az egyes alkotmányoknak az igazságosság eszményéből folyó mértéke nem jelent különösebb problémát, addig az egyenlőség-elvből mondhatni rendkívüli bonyodalmak származnak.

Az „egyenlőség” esetén ugyanis különös nehézséget okoz az, hogy nincs tisztázva: mire is vonatkozik. Hiszen az egyenlőség lehet „szám szerinti” [ebben az esetben minden (szabad) ember „egy”-nek számít], de lehet „érték szerinti” is [amikor az egyik, valamilyen szempontból „értékesebb” embert valamely dologból „több” illeti meg, mint amit szám szerinti helyzete (ti. „egy”-volta) lehetővé tesz, s minthogy ő — értékei révén — „több” is, mint mások, ezért az egyenlőség épp abban áll, hogy ez a „több” meg is illesse]. Éppen ezért — írja Arisztotelész — „téves volna mindent az egyik fajta egyenlőség szerint berendezni”, s „ajánlatos részben a szám szerinti, részben az érték szerinti egyenlőséget alkalmazni” (*Pol.* 1302a).

Ha mármost az egyes alkotmányokat, illetve azok különböző típusait az igazságosságból származó emez elvek (a „szabadság-elv”, a „szám szerinti egyenlőség” és az „érték szerinti egyenlőség” elve) elé állítjuk, akkor azok ítélőszéke előtt nyilvánvalóvá lesznek a ténylegesen létező alkotmányok következtelenségei és egyoldalúságai. Nyilvánvalóvá lesz az, hogy „van . . . [ugyan] mindegyik alkotmányban valamilyen igazság [is], de általában véve mégis rossz úton járnak” (*Pol.* 1301a). Azaz: a ténylegesen létező alkotmányok nem elégitik ki az igazságosság eszméjéből fakadó követelményeket.

Vegyük sorra itt sematikusan, hogy vajon miért is „járnak rossz úton” ezek az alkotmányok. Járjunk el úgy, hogy egymással táblázatszerűen szembeállítjuk azokat az érveket és ellenérveket, amelyeket Arisztotelész a politikai apóriák megoldása során vetett föl, s melyeket a *Politika* III—V. könyvei hagyományoztak ránk.

Ami mármost azt a kérdést illeti, hogy miként is lehet ezen egymásnak ellentmondó érvek között rendet teremteni, s hogyan lehet az egyes politikai és jogi konstrukciókat az érvek és ellenérvek ilyen pergőtüzeiben mégiscsak megalapozni, arra vonatkozóan Arisztotelésznek több elképzelése is volt.

Az egyik módszer az egyes alkotmányok mellett, illetve ellen fölhozott érvek súlyának és jelentőségének vizsgálata. Az egyes szembenálló érvek ugyanis nem egyforma súllyal és jelentőséggel bírnak, azaz nem mindig semlegesítik egymást föltétlenül. Ezen eljárás segítségével azonban csupán részleges eredményeket lehet elérni. Ezek a következők. Mivel a bazileia az igazságosságból származó három követelmény közül csak egynek (az érték szerinti egyenlőség elvének) tesz eleget, ezért mint megalapozatlant, el lehet vetni. Arisztotelésznek a *Politika* 1288a helyén

Azt, aki az erények szempontjából kiválóbb, mint bárki más, s akit ezért nem lehet senkivel összemérni, politikai és jogi szempontból is a többiek fölé helyezi. Az erénybeli értékeket tehát elismeri, s annak, aki e vonatkozásban másoknál „több”, a jogban és a hatalomban is „többet” juttat.	BAZILEIA	Elveti a polgárok természet szerinti (természettől adott) szabadságát, és mindazt, ami ebből következik (pl. a szám szerinti egyenlőséget). Az érték szerinti egyenlőség terén sem következetes, hisz csak az erkölcsi értékeket ismeri el, de nincs tekintettel arra, hogy vannak másfajta értékek és érdekek is.
Azokat, akik az erények szempontjából másoknál kiválóbbak, politikai és jogi szempontból is mások fölé helyezi. Az erénybeli értékeket tehát elismeri, s az e vonatkozásban „többet” fölmutatónak a hatalomban és a jogban is „többet” biztosít, amivel megvalósítja azok szabadságát és egyenlőségét.	ARISZTOKRÁCIA	Elveti a polgárok természet szerinti (természettől adott) szabadságát és annak következményeit (pl. a szám szerinti egyenlőséget). Továbbá: csak az erkölcsi érdemeket ismeri el, de nincs tekintettel másfajta értékekre és érdekekre. S végül: nem következetes, mert saját elvét sem viszi végig (ti. nem számol az erényesen belüli — ugyancsak erénybeli — különbségekkel és a „legerényesebbnek” az ezen elv szerint járó „több”-bel).

A lehető legtökéletesebben figyelembe veszi a szabadság elvét: minden polgárt a természettől fogva szabadnak s ennek következtében egyenlőnek tekint. Ekként mindenki számára egyformán biztosítja a politikai hatalomban való részesedés lehetőségét és a jogban való egyenlőséget.	DEMOKRÁCIA	Csupán a szám szerinti egyenlőség elvét veszi figyelembe, de nincs tekintettel az érdem szerinti egyenlőségre. Azaz: annak, aki valamilyen szempontból „több”, mint más, politikai és jogi tekintetben nem biztosítja — az érdem szerinti egyenlőség elve szerint őt megillető — „több”-et.
Annak, aki „több”-bel (jelen esetben nagyobb vagyonnal) járul hozzá a közösséghez, politikai és jogi szempontból is „több”-et juttat. A vagyon szempontjából kiemelkedőket tehát politikai és jogi szempontból is előnyben részesíti; azzal, hogy egyedül számukra biztosítja a politikai hatalom gyakorlását és a jogban való részesedést (ill. annak előnyeit), az „érdem” szerinti egyenlőség követelményeinek tesz eleget.	OLIGARCHIA	Nem számol a polgárok természet szerinti szabadságával és az ebből fakadó egyenlőséggel. Továbbá: az érdem szerinti különbözőség vonatkozásában is csak egy szempontra (a vagyonra) van tekintettel, s az egyebekben „több”-et nyújtónak a politikai hatalomban és a jogban nem biztosítja az őket — az érdem szerinti egyenlőség elve alapján megillető — „több”-et. S végül: nem következetes, mert nem viszi végig saját elvét (ti. nem számol a „vagyonosokon” belüli különbségekkel s az e tekintetben „több”-et felmutatónak kijáró „több”-bel).

Az igazságosságból származó valamennyi követelményre tekintettel van. Figyelembe veszi a polgárok természetes („természettől adott”) adott szabadságát és az ezzel kapcsolatos szám szerinti egyenlőséget. Tekintettel van az érték szerinti egyenlőségre is, mert azoknak akik pl. vagyoni szempontból „többek” mint mások, több politikai és jogi lehetőséget biztosít, s ezzel a „több”-et e területen is „több”-bel jutalmazza.	POLITEIA	Minden fontos elvre csak korlátozott módon és mértékben van tekintettel. A szabadság és a szám szerinti egyenlőség elvét akként korlátozza, hogy a társadalom vagyoni szempontból vett legalsó rétegeinek (noha szám szerint az ide tartozók is „egy”-nek számítanak) a politikai hatalomban és a jogban nem biztosít egyenlő lehetőségeket. Az érték szerinti egyenlőség elvét tekintve is csupán egyet vesz tekintetbe, s az egyéb tekintetben kiválókat nem jutalmazza a politika és a jog terén.³
A türanniznak az igazságosság elvei szempontjából semmilyen előnye nincs, ami azonban nem zárja ki azt, hogy más szempontból ez a berendezkedés is védhető legyen. Ha ti. az emberek „szolgalelkűek” — amint azt Arisztotelész a barbár népek esetén fölteszi —, úgy a leginkább ez a politikai rendszer felel meg érdekeiknek.	TÜRANNISZ	Semmibe veszi a polgárok természetűtől adott szabadságát. Sem a szám szerinti, sem az érték szerinti egyenlőség elvére nincs tekintettel. A szabad polgárok erőszakos alávetésén alapuló, szabadság- és egyenlőség-ellenes államforma.⁴

olvasható, a királysággal kapcsolatos negatív állásfoglalása így ezen alapul. Valószínűleg ő is érzi azonban, hogy egy politikai és jogi rendszer „igazságtalanára” minősítéséhez nem elég, ha a három szempont közül csak kettő szól ellene, s bizonyos föltételek esetén ezért enged kivételt saját következtetése alól [e megszorított föltételek teljesülésekor (lásd uo.) ugyanis „igazságosnak” tartja azt]. E két egymásnak ugyan elvileg nem ellentmondó, de tartalmilag ellentétes irányú állásfoglalásból tehát arra következtethetünk, hogy — amennyiben az igazságosságot tartjuk az egyes politikai és jogi rendszerek megalapozásához szükséges legfőbb értéknek —, úgy a bazileia teljes egyértelműséggel nem alapozható meg: egyes empirikus föltételek esetén ugyanis annak jogszerűségéhez, míg más föltételek esetén jogszerűtlenségéhez jutunk. Azaz: amint egy politikai és jogrendszer teoretikus megalapozottsága, éppúgy elvetése (elvi megalapozhatatlanságának belátása) is mindhárom föltétel együttes kielégítését kívánja. S noha a *Politikában* nem található az arisztokráciára vonatkozó hasonló fejtegetés, a fönti okokból mégis föltehetjük, hogy az nem sokban térne el a bazileia kapcsán rögzítettektől.

³ A politeiára vonatkozó explicit ellenérvek Arisztotelész *Politikájában* nem találhatók; gondolatmenete és az egyéb államformák kapcsán fölhozott szempontjai azonban lehetővé teszik megfogalmazásukat.

⁴ A türannisz sok szempontból a politeia ellenpontja, az igazságosságból következő elvek terén azonban nem az: a politeia esetén ui. mind a mellette, mind az ellene fölhozott érvek következtetések, a türannisz mellett azonban — az „igazságosság” értéként való fölvétele esetén — nem lehet konzekvensen érvelni.

Egy vonatkozásban persze Arisztotelész eme módszere is sikerrel jár; a felsoroltak között ugyanis létezik olyan kormányzat, amelynek esetében mindhárom föltétel vizsgálata ugyanarra az eredményre vezet. Ez a türannisz. A türannisz ugyanis sem a „szabadság”, sem az „érték szerinti egyenlőség”, sem a „szám szerinti egyenlőség” elvének nem tesz eleget; ami azt jelenti, hogy az arisztotelészi fogalomrendszerben ez a politikai berendezkedés — legyenek bármilyenek is az empirikus föltételek — levezethetetlen és indokolhatatlan. A türannisz elméletileg tarthatatlan voltának kimutatásán túl azonban Arisztotelész eme módszere csak egy értékszempontú hierarchia föllállítására alkalmas. A türanniszt kivéve minden egyes alkotmánynál csupán „megbillen” az érvek egyensúlyának rendszere, de végérvényes álláspont — legalábbis elvi következetességgel végigvitt, illetve levezetett értéktétel — nem születik. Az érvek egyensúlyának megbillenése leginkább még a politeia esetén látható, ami azonban csupán azt eredményezi, hogy a politeia az összes közül a „legjobb” lesz — arra azonban nem ad magyarázatot, hogy miért lesz az.

A politeia „legjobb” alkotmánnyá minősítésének magyarázatát az arisztotelészi politikai gondolkodás egy másik módszerében, illetve az e módszer alapján kidolgozott javaslatban találjuk. Ennek lényege az egyes politikai és jogi rendszerek mellett szóló érvek kombinálása; az ti., hogy véleménye szerint az az alkotmány fogja kielégíteni a fundamentum-probléma megoldásával kapcsolatos elvi-elméleti igényeket, amely együttesen tartalmazza majd a fönti pozitív érveket. Ez az ún. *vegyes államforma*. Már a politeia is azért tűnt föl a legjobbnak a sok „téves úton járó” megoldás között, mert két alkotmány elveit próbálta egyesíteni. Ha pedig megalkotható lenne olyan alkotmány — követhetjük az arisztotelészi „észjárást” —, amely nemcsak két, hanem még ennél is több pozitív elvet egyesítene, s ezáltal az ellenérvek hatókörét a minimumra szorítaná, ez minden bizonnyal megoldaná az elméleti és gyakorlati nehézségeket. Arisztotelész több helyütt is amellett foglal állást, hogy azoknak a fölfogása a helyes, „akik többfélélt egyesítenek, mert a többől összeállított alkotmány a legjobb” (*Pol.* 1266a). Az „összes változat kombinálása” (*Pol.* 1317a) révén az alkotmányok, illetve elveik között „bizonyos kölcsönhatás” áll elő (vö. uo.) s a pozitív sajátosságok egymást támogatva állnak ellent a vele szemben esetleg megfogalmazódó ellenvetéseknek.

A probléma azonban az, hogy miként a politeia, a „vegyes államforma” is csak igen nagy nehézségek árán konstruálható meg. S ha elméletileg sikerülne is létrehozni egy ilyen konstrukciót, a gyakorlati szempontok minden bizonnyal lehetetlenné tennék annak realizálását. De már elméletileg is nehéz elképzelni olyan rendszert, amely mind a szabadság, mind a szám-, illetve az érték szerinti egyenlőség elveiből folyó követelményeket kielégíti, s az utóbbi különböző (vagyon, erkölcsi, tudásbeli stb.) dimenzióiból fakadó igényeknek is eleget tesz. Azt mondani ugyanis, hogy „ajánlatos részben a szám szerinti, részben az érték szerinti egyenlőséget alkalmazni” (*Pol.* 1302a) — elvileg elégségesnek tűnhet ugyan föl, gyakorlatilag azonban aligha. E kétféle „egyenlőség” ugyanis kizárja egymást: ha a pozíciókat érdem szerint osztják ki („többet” juttatva az „érdemesebbeknek” és „kevésbé” a „kevésbé érdemesek-

nek”), akkor ez megsemmisíti a szám szerinti egyenlőséget; és megfordítva: a szám szerinti egyenlőségnek a pozíciók kiosztásakor való érvényesítése lehetetlenné teszi az „erkölcsi”, a „vagyon”, a „tudásbeli” stb. kiválóságok („érdemek”) elismerését. Az egyetlen lehetőség tehát ezen össze nem férő elvek korlátozott érvényesítése, amit Arisztotelész a politeia esetén ki is aknáz.

Az így létrehozott több elvet tartalmazó, de mindegyiket csak részben érvényesítő politikai és jogi rendszer az igazságosság eszményéből levezetett követelmények egyikével sem gáncsolható (hisz ha csak korlátozott módon is, de eleget tesz valamennyinek...) noha nem is védhető vagy igazolható (hisz mindegyiknek csak korlátozott módon tesz eleget).

Ezek után nem marad más hátra, mint annak belátása, hogy az arisztotelészi fogalmak keretei között a politikai és jogi rendszerek megalapozottságának problémája az „igazságosság” elvének fölvetélével nem (illetve a politeia és más vegyes államformák esetén csak korlátozott módon) oldható meg. Ha ugyanis ezt az értéket tesszük meg a politikai és jogi konstrukció alapjává, úgy a fönt megadott hat alapelakzat közül egy esetében ugyan teljes bizonyossággal belátható az elméleti megalapozatlanság, négy vonatkozásban a részleges levezetettség, ám a fennmaradó egy ezáltal még nem kap szilárd alapokat. A politeiát is magába foglaló „vegyes” állami és jogi alakzat az arisztotelészi fogalomrendszerben így csak korlátozott módon minősíthető „igazságos” — tehát levezetett — formának.

D) AZ ELMÉLET ÁLTAL FÖLMUTATOTT MEGOLDÁSOK

Egy önmagát konzekvensnek tartó politikai filozófiának azonban — ha el akarja kerülni a szkepticizmus veszélyeit — a hatalomban és a jogban való részesedés pozitív és abszolút elvét (vagy elveit) illetően is föl kell mutatnia valamilyen megoldást. És valóban: Arisztotelész *Politikájában* ezt is megtalálhatjuk; sőt több ilyen megoldást is találunk. Ami e megoldás-variációkat összekapcsolja, az az igény, illetve belátás, miszerint a politikai és jogi rendszerek megalapozásakor túl kell lépni az igazságosság eszméjéből származó elveknek a ténylegesen létező alkotmányokban föllelhető körén, és azokat ugyan nem elhanyagolva, ám ideiglenesen félretéve, másutt kell keresni a megoldást.

E megoldás-változatok fölvázolása előtt fontos megjegyeznünk, hogy nem részletesen kidolgozottak, hanem csupán hipotetikusán fölvetettek. Összefügg ez azzal, hogy ezen eszmefuttatások nem ilyen minőségükben szerepelnek az Arisztotelész-hagyatékban: sem a *Politikának*, sem más műnek nincs olyan része, amely kifejezetten e kérdéskörrel foglalkozna. Továbbmenve: Arisztotelésznél maga a kérdésfölvetés sem az itt megfogalmazott módon szerepel, hanem részben a politikai apóriák, részben más kérdések elemzése során kerül felszínre. Hogy azonban Arisztotelész mégsem olyasmire talált rá, amit nem keresett, s hogy az általa fölvázolt megoldási lehetőségek valóban túllépnek a fönt vázolt gondolati körön, kétségtelen.

a) A „funkcionális” megoldás lehetősége: a politikai közösség céljából való dedukció

Az egyik, Arisztotelész egész politikai elméletével szervesen összefüggő változat a *Politika* 1280a helyén található, ahol is a szerző az egyenlőség kollíziós kérdéseit jogelméleti szempontból vizsgálja. „Egyesek azt tartják — írja —, hogy a jog: egyenlőség, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem csak az egyenlőeknek, [ugyanakkor] az egyenlőtlenséget is szokták jognak mondani, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem az egyenlőtleneknek.” Ezen önmagában tautologikusnak látszó gondolat rögtön más benyomást kelt, ha szövegkörnyezetébe illesztjük. „Egyesek azt gondolják” — ismétli meg a számára leglényegesebb összefüggést Arisztotelész —, „hogy mivel bizonyos vonatkozásban különböznek, pl. a vagyonban, ők már tökéletesen mások, akik meg valamiben egyenlők, pl. a szabadságban, úgy vélik, teljesen egyenlők. De épp a legfontosabbat hallgatják el.” Nos, mi hát ez a legfontosabb, mindenki által elhallgatott szempont, amely egyben a probléma teoretikus megoldását jelentheti, s így a szemben álló felek érvei között a döntést lehetővé teszi. Az, hogy e látszólag össze nem egyeztethető nézeteket vallók *milyen célból társultak, s minek a kedvéért alakítottak közösséget*. Ha egy közösség a „*vagyon kedvéért*” alakult meg, úgy érvényesnek tűnik az oligarchikus okoskodás, miszerint igazságtalanság éri a közösséghez nagyobb vagyonnal hozzájárulót, ha abból csak egyenlően részesedik. Ha azonban a közösséget nem a vagyon kedvéért alakították, hanem például a „*szabadság kedvéért*”, úgy a demokratikus okoskodás érvényes; ha pedig a „*fegyverbarátság*” céljából alakult (mint pl. a türrhénieknél és a karkhedóniaknál), megint másfajta logika érvényesül. Egy további lehetőségként ott van még az is, hogy a közösség a „*boldog élet céljából*” — ami az arisztotelészi fogalomrendszerben szoros összefüggésben áll azzal, hogy az „erényes élet céljából” — jött létre, amikor is az igazságos, hogy az erények szerint kimagaslók kapják a nagyobb részt: igazságtalanság érné ugyanis azt, aki az erények terén kiválóbb, mint más, mégis csupán egyenlően részesedik.

A probléma így közvetett úton nyer megoldást: nem azt kell eldönteni, hogy a demokratikus, az oligarchikus vagy az egyéb szempontokat szem előtt tartóknak van-e igazuk [ezt ugyanis, mint láttuk, lehetetlen eldönteni, mert az egyes szempontokat nem lehet összeegyeztetni egymással és az általános igazságossággal], hanem a következő módon kell eljárni. Először is *föl kell tenni, hogy minden közösségben azon elveknek van elsőbbségük, amelyek „kedvéért” a közösség létrejött* (ha pl. a vagyon kedvéért jött létre a közösség, akkor az oligarchikus elveket illeti az elsőbbség, ha az emberek a szabadság kedvéért hozták létre a közösséget, úgy a demokratikus elv a helyes, és így tovább); másodszor pedig *meg kell vizsgálni, hogy vajon a városállami közösség minek a kedvéért és milyen célból jött létre*.

A városállam, a polisz közösségét alkotó emberek — vallja Arisztotelész — „nem csupán a pusztta megélhetés, hanem inkább a boldog élet céljából társultak, [. . .] s nem is a fegyverbarátság céljából” (uo). A városállam a „boldog élet közössége” (*Pol.* 1280b) és az „állami közösség” a boldogsághoz a sztageirai szerint nélkülözhetetlen

„erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a pusztá együttélés kedvéért” (*Pol.* 1281a). Úgy látszik, hogy eme kijelentésével Arisztotelész állást foglalt: ha a városállam a boldog (erényes) élet céljából jött létre, illetve áll fenn, akkor — a fönti előfeltételt elfogadva — azt, aki a többiekénél erényesebb, nem lehet a szám szerinti egyenlőség mércéje szerint mérni. „Ezért aztán, aki a legtöbbel járul hozzá az ilyen közösséghez, annak a városállamban is nagyobb része van, mint másoknak, akik szabadságuk vagy származásuk szerint egyenlőek vagy tekintélyesebbek, de a polgári erény szempontjából nem egyenlőek; vagy mint azoknak, akik vagyonukkal kiemelkednek, de az erényben alulmaradnak.” (*Pol.* 1281a) Ezen, elsősorban a jogot és a jogban való részesedést elemző fejtegetés során kapott eredmény a politikai viszonyok vizsgálatakor is megismétlődik. A forradalmak és belső zavarok föltárásakor a *Politika* szerzője úgy nyilatkozik, hogy az érték szerinti egyenlőség megsértése esetén „legjobban” „az erényben kiváló férfiak” zúgolódhatnak, „mert még leginkább ők azok, akik általában nem vehetők egyformán másokkal” (*Pol.* 1301a).

Ne gondoljuk azonban, hogy Arisztotelésznek ez a végleges álláspontja: a politikai viszonyok kapcsán kifejtett, a föntiektől eltérő állásfoglalásra több példát is találunk, de a jogban való egyenlőség, illetve egyenlőtlenség kérdésének megválaszolásakor is létezik másfajta megoldás. A *Politika* 1283b helye alatt megfogalmazott gondolatból [„mindig a helyeset kell választani és az egyformán helyes az, ami az egész városállam és a polgárság összessége érdekeinek megfelel”] Arisztotelész számára az is következik, hogy a „törvényhozásnak csak a származás és a képesség szempontjából egyenrangúakra kell tekintettel lenni” (*Pol.* 1284a). Tehát az ezen kívül létező egyéb különbözőségektől (legyenek azok akár erénybeliek is) a törvényhozásnak el kell vonatkoztatnia.

Arisztotelész azonban ezen — immár véglegesnek tűnő — megoldás alól is megenged egy kivételt, mely a föntiek szelleméhez visszakanyarodva lehetővé teszi az erényekből való dedukciót. „Ha aztán — írja — egyetlen férfi, vagy többen, de mégsem annyian, hogy a teljes városállamot alkotnák, annyira kimagaslanak erényeikkel, hogy velük — akár többen vannak, akár csak egyetlenegyről van szó — az összes többi polgárok kiválósága és politikai képessége együttvéve sem mérhető össze; akkor nem szabad őket a városállamnak csupán alárendelt részeseiül tekintenünk, mert rájuk nézve igazságtalanság volna, ha másokkal csak egyenlő elbánásban részesítenénk őket, amikor azoktól erény és politikai képesség szempontjából annyira különböznek; hiszen az ilyen férfi az emberek közt istenszámba megy” (uo).

Az utókor számára nem a konkrét, olykor egymásnak ellentmondó részleteket is tartalmazó eredmény a fontos, hanem az elv maga. Annak kimondása tehát, hogy a politikai és jogi rendszerek megalapozottság-problémájának megoldásakor azon elveknek van elsőbbségük, amelyek kedvéért a közösség létrejött.

b) A „többség—kisebbség” elv szempontjai

Egy másik — noha a most idézett szöveg egy kontextusában már föl villanó — megoldás-variáció a „ki legyen a városállam uralkodója” — kérdést a *többség—kisebbség elv szempontjából* elemzi. Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy mind a *Politikában*, mind más művekben ez a legmarkánsabb változat, s az utókor kommentár-irodalma minden bizonnyal emiatt tekintette Arisztotelészt igen gyakran „demokratikus” beállítottságú gondolkozónak. E beállítottság alapjainak megkérdőjelezése nélkül föl kell azonban hívnunk a figyelmet arra is, hogy a „többség—kisebbség” problémaköre nem, vagy legalábbis nem mindig és nem föltétlenül egyezik meg a „demokrácia—egyéb államformák” szembeállítás kérdéskörével.

A „többség—kisebbség” szembeállítás vizsgálati szempontjaiban az Arisztotelész számára adott választási lehetőségek; a „sokaság” (amely az esetek túlnyomó többségében szegényekből áll, tehát: a szegény sokaság); a „gazdagok” (akik rendszerint kisebbségben vannak, tehát a gazdag kisebbség); a „derekasak” (azaz az erényesek), a „legkiválóbb” vagy egy „zsarnok”, aki az erősebb jogán kényszerít (vö. *Pol.* 1281a). Minthogy azonban „mindezekben látszólag akadnak nehézségek”, igen nehéz a választás. E nehézségeket sorra véve azután Arisztotelész végül mégiscsak azt deklarálja, hogy „*jobb, ha a tömegé az uralom, mintha a legkiválóbbaké, de keveseké* [...] Mert hisz a sokaságban nem minden ember becsületre méltó, mégis, ha összesereglik, többet érhet amazoknál, persze nem egyenként, hanem összességükben, amint hogy az összeadott lakoma is többet ér, mint az, amelynek költségeit egy állja” (*Pol.* 1281a—b).

Kizáró föltételként persze a hellén Arisztotelész szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „nem minden népről és nem minden tömegről fedezhető fel, hogy ilyen megkülönböztető fennsőbbisége van a derekas kevesekkel szemben, [...] mégis semmi akadálya sincs annak, hogy egyes tömegekről azt helyesnek fogadjuk el” (uo). Ott azonban, ahol — Arisztotelészre hallgatva — elfogadjuk az erénybeli és egyéb adottságoknak a tömegben való megsokszorozódási lehetőségét, fölvetődik annak politikai konzekvenciája is: ezen az alapon ugyanis úgy gondolhatnánk, hogy elvi szempontból is indokolt a politikai hatalomnak a tömeg általi gyakorlása, s ekként a demokrácia irányába mutató megoldás. A *Politika* írója azonban rációfól az effajta következtetésekre, s noha nem mondja ki, a szövegből mégis kiderül, hogy itt *egyszerű praktikus megfontolásokról van szó, s nem elvi-elméleti megoldásról*. „Először is — olvashatjuk — nem biztonságos, hogy a legnagyobb állami méltóságokat [azok] nyerjék el”, akik „sem nem gazdagok, sem semmiféle erénybeli kiválóságuk nincs” („igazságtalan gondolkodásmódjuk és értelmetlenségük miatt hol igazságtalanságokat, hol meg hibákat követnének el”). Akkor hát miért jobb, ha a tömegé az uralom — kérdezzük. S az előbbi gondolat folytatásaként ott a válasz: „az meg, hogy ne juttassunk nekik azokból [ti. az állami méltóságokból] és ne vegyenek bennük részt, veszedelmes (ahol sokan vannak a jogtalanok és a szegények, szükségképpen ellenséggel van tele a városállam)”. A gyakorlatban követendő egyetlen helyes

megoldás tehát Arisztotelész szerint az egyszemélyben betöltendő „*legfontosabb állami méltóságok*” és a „*tanács-testületben való részvétel*” különválasztása: az előbbi tekintetében a gazdagság vagy valamely kiválóság, illetve képesség (tehát az egyenlőtlenség) dönt, míg az utóbbi esetben a többségi elv alkalmazható, illetve — gyakorlati-praktikus megfontolások alapján — alkalmazandó (vö. *Pol.* 1281a—1282b).

A *Politika* ugyanezen helyén Arisztotelész újra nekilendül a megoldásnak, és megint csak megkérdőjelezi a politikai és jogi egyenlőtlenségeknek az erénybeli és egyéb különbségekből való levezetését. „Valaki tán azt mondhatná — olvashatjuk —, hogy egyenlőtlenül kellene a hivatalokat kiosztani bármiféle jó tulajdonság magasabb foka szerint, még ha semmi másban nem különböznének és egymáshoz hasonlóak is lennének [az emberek], mivel a különbözőeknek a jogaik és érdemeik is mások. Ámde ha ez igaz” — világít rá e más helyen elfogadott megoldás logikai buktatóira Arisztotelész —, „akkor a külsővel, a testnagysággal, a minden egyéb jó tulajdonsággal kiemelkedőknek bővebben jutna ki a politikai jogokból.” (*Pol.* 1282b) Ebből pedig elvileg az következik, hogy a politikai jogokban való egyenlőség, illetve egyenlőtlenség mégsem dedukálható az egyenlőség—egyenlőtlenség más dimenzióiból: „világos, hogy a politikában is ésszerű, ha a hivatalokat nem valamilyen egyenlőtlenség, illetve kiválóság alapján nyerik el, hiszen az, hogy az egyik ember lassú, a másik meg gyors, még nem ok arra, hogy az egyik inkább, a másik kevésbé jusson hivatalba, mert az ilyenfajta különbség csak a tornaversenyen nyerheti el a jutalmát, hanem azokban kell vetélkedniük, amely kiválóságok a városállam számára szükségesek” (*Pol.* 1283a). Ahelyett azonban, hogy a városállam számára szükséges, a városállam politikai életében jutalmukat elnyerő kiválóságokról olvashatnánk, újra a többség—kisebbség elv szerinti megoldást találjuk (vö. *Pol.* 1283a—b). Talán azért van ez így, mert ez a megoldás is magában rejtene a már jelzett, s most újra megfogalmazott (vö. *Pol.* 1283b) logikai buktatót. Arisztotelész tehát saját szemléletének foglya maradt: etikájának és politikai elméletének egészéből az következne, hogy elismerje a politikai hatalomban és a jogban való részesedés mértékének az erények különbözőségéből való dedukcióját; azonban nem teheti, mert az adott kontextusban ez elméletileg nem lenne konzekvens.

c) A „*minőség*” és a „*mennyiség*”

A két főnti lehetőség közül kétségtől a b) alatti a markánsabb. A leginkább sokat sejtető azonban az 1296b alatti megoldás, mely a minőség és a mennyiség vonatkozásait figyelembe véve kísérli meg a válaszadást. „Lehetséges” — írja itt Arisztotelész —, „hogy a városállamot alkotó részek egyikében inkább a minőség [ezen a szabadságot, a gazdagságot, a műveltséget és a nemes származást érti], a másokban inkább a mennyiség [a számbeli fölény] érvényesül”; aminek következtében aztán e két tényezőt „egymáshoz kell viszonyítanunk” (*Pol.* 1296b). Ez a válasz

azonban túl elvont ahhoz, hogy részleteiben is továbbgondolható és konzekvenciáiban is átlátható legyen. Elméletileg elégséges lehet ugyan, gyakorlatilag azonban aligha. Mégis azért nevezhetjük sokat sejtetőnek e megoldási kísérletet, mert a *Politika* e helyén rögzíti Arisztotelész azt a szempontot, amely a probléma megítélésének egyik legfontosabb aspektusára világít rá: bármi legyen is a politikai filozófia által nyújtott megoldás, a döntő az, hogy „a városállamnak az a része, amelyik az alkotmány megmaradását óhajtja, erősebb legyen annál, amelyik azt nem kívánja” (uo). Azaz: a politikai és jogi konstrukciók megalapozottság-problémájának elméleti nehézségeit a politikai teória többféleképpen is megválaszolhatja (és elméletileg talán az egyik megoldás sem kielégítő, vagy éppen több is az), de az igazi érv és az igazi megoldás — szokták úgy is mondani: az „utolsó szó” — csakis a gyakorlaté lehet.

SUMMARY

Péter Takács: The Problem of Foundations of the Political and Legal Constructions in the Politics of Aristotle

This paper analyses the fundamental principles of Aristotle's theory on constitutional forms and legal systems. First it goes thoroughly into the constitutional and legal systems of *Politics* and examines their main principles. Being Greek Aristotle supposed that the most important values of the state and its any political form are justice and equality. The author collects Aristotle's "pro and contra" arguments and demonstrates why Aristotle was dissatisfied with every political and legal system (except *politeia*). As a result of analysis the writer proves that Aristotle tried to

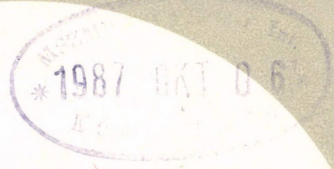
find other main values from which political and legal systems could have been deduced. The writer supposes that justice and equality turned to be full of inconsistencies in the *Politics* and this was because Aristotle tried to find new values and ideas for deduction and axiological foundations of political and legal systems. These values and ideas—and this new, non-justice-based deduction—are connected with the aim of the political community, with the "majority and minority" of the city-states and finally with the "quality and quantity" of the political power.

01220 T.

14

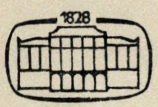
HARMINCADIK ÉVFOLYAM

1986/3-4

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIA
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐK:

ÁRON LÁSZLÓ
FEHÉR M. ISTVÁN
LENDVAI L. FERENC (felelős szerk.)
TENGYELI LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

ALMÁSI MIKLÓS (elnök), HERMANN
ISTVÁN, JUDI ISTVÁN, KOCSONDI
ANDRÁS, KÓNYA ISTVÁN, MUNKÁCSY
GYULA, NYÍRI TAMÁS, PAPP ZSOLT,
RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYNÉ,
SZIKLAI LÁSZLÓ, TÓKEI FERENC,
VARRÓ RÓZSA

1986/3—4

TARTALOM

BODNÁR M. ISTVÁN—KLIMA GYULA—RUZSA FERENC: Parmenidész igazolása (Logikai interpretáció)	285
RÁSZLAI TIBOR: Arisztotelész „hideg” istene	299
TAKÁCS PÉTER: A politikai és jogi konstrukciók megalapozottságának problémája Arisztotelész „Politiká”-jában	307
VINKOVICS MÁRTA: Jean Bodin történetfilozófiai naturalizmusa (A földrajzi determinizmus elméletének alapjai)	326
BOROS GÁBOR: Spinoza reménytelen reménye (Autonómia-igény és rendszer-akarás)	356
FEKETE LÁSZLÓ: A fejlődésről és a gazdasági növekedésről az ipari forradalom korában — Adam Smith	377
NEUMER KATALIN: Nyelv és választás (Kierkegaard írásainak nyelv- és irodalomelméleti vonatkozásairól)	407
ALDO GARGANI: Wittgenstein filozófia-konceptiója és az osztrák kultúra	418

DOKUMENTUM

Spinoza levelezésének újonnan előkerült darabjai (Boros Gábor bevezetőjével) ...	432
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

A 2500 éves Parmenidészről gondolkodva	
— STEIGER KORNÉL: Az „egy”, „sok” és „minden” jelentése Parmenidész filozófiájában	447
— MARÓTH MIKLÓS: Az „egység”, „sokaság” és „mindenség” problémája a hellenizmus és az iszlám filozófiájában	452
— DETRE CSABA: „Egység”, „sokaság”, „mindenség” dinamikus egysége: a fejlődés	463
— MÉSZÁROS MILÁN—MOLNÁR PÁL: Az ellentétek ontológiája a mechanikai mozgás leírásában	475
RICHARD RORTY: A filozófiatörténetírás négy fajtája	495
NICOLA BADALONI: Az ész használatáról és az elme ökológiájáról	520
GIROLAMO COTRONEO: Croce és Dilthey	532
BOROS GÁBOR: Spinoza — magyarul	550
BOGNÁR LÁSZLÓ: Hogyan „olvassunk” filozófusokat? (Egy filozófiatörténeti kismonográfia-sorozatról)	559
SOLT KORNÉL: Az ontológia és logika viszonyának új megközelítései	
— I. Standard és non-standard lehetséges világok N. Reschernél és R. Brandomnál	589
— II. Robert Nozick „filozófiai explánációi”	597
— III. „The First Person”	601
— IV. Egy tanulmánykötet: „Az idő és az ok”	609

SZEMLE

BODNÁR M. ISTVÁN: „Négy paradoxon egy csapásra” (Rafael Ferber: Zenons Paradoxien der Bewegung und die Struktur von Raum und Zeit)	613
FEHÉR M. ISTVÁN: Az idő dialektikája — O. D. Brauer vizsgálódásai a hegeli történelemfilozófiáról (Oscar Daniel Brauer: Dialektik der Zeit. Untersuchungen zu Hegels Metaphysik der Weltgeschichte)	618

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest, Űri u. 53. Telefon: 759-011/269-es mellék

Szerkesztőségi órák: csütörtök 10-12

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21.

E SZÁMUNK SZERZŐINEK LEVÉLCÍME

Bodnár M. István, Ruzsa Ferenc, Boros Gábor, Neumer Katalin, Steiger Kornél, Maróth Miklós, Mészáros Milán, Fehér M. István: Eötvös Tudományegyetem, Bölcsészeti Kar, 1088 Budapest, Pollack M. tér 10; *Klima Gyula, Bognár László:* Filozófiai Intézet, 1054 Budapest, Szemere u. 10; *Ráslai Tibor:* 2030 Érd, Bajcsy-Zsilinszky u. 148; *Takács Péter:* Nehézipari Műszaki Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 3515 Miskolc, Egyetemváros; *Vinkovics Márta:* Eötvös Tudományegyetem, Természettudományi Kar, 1088 Budapest, Rákóczi ut 5; *Fekete László:* Közép- és Kelet-Európai Kutatóközpont, 1093 Budapest, Dimitrov tér 8; *Detre Csaba:* Földtani Intézet, 1143 Budapest, Népstadion ut 14; *Molnár Pál:* 1191 Budapest, Corvin körút 4; *Solt Kornél:* 1092 Budapest, Kinizsi u. 22.

Aldo Gargani, Nicola Badaloni: Università di Pisa, Piazza dei Martiri, Pisa, Olaszország; *Richard Rorty:* University of Virginia, Charlottesville, Va. 22903, USA; *Girolamo Cotroneo:* Università di Messina, Piazza S. Pugliatti, 98100 Messina, Olaszország

A kéziratokat 2 példányban, a nyomdai szabályoknak megfelelően (oldalanként 25 sor, soronként 50 betűhely) kérjük szerkesztőségünkbe eljuttatni; tanulmány esetén rövid idegen nyelvű összefoglalással.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986 február 7. — Terjedelem: 29,75 (A/5) ív
87.15354 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

CONTENTS

ISTVÁN M. BODNÁR—GYULA KLIMA—FERENC RUZSA: The Verification of Parmenides	285
TIBOR RÁSZLAI: The „Gold” God of Aristotle	299
PÉTER TAKÁCS: The Problem of Foundations of the Political and Legal Constructions in the <i>Politics</i> of Aristotle	307
MÁRTA VINKOVICS: Jean Bodin's Historico—philosophical Naturalism	326
GÁBOR BOROS: The Hopeless Hope of Spinoza (Request of Autonomy and the Quest for a System)	356
LÁSZLÓ FEKETE: Approaches to Economic Growth and Social Transformation during the Course of the Industrial Revolution — Adam Smith	377
KATALIN NEUMER: On Some Aspects of Kierkegaard's Writings from the Point of View of the Theory of Literature and Language	407
ALDO GARGANT: Wittgenstein's Conception of Philosophy in Connection with Austrian Culture	418

DOCUMENT

Recently Discovered Items of Spinoza's Correspondence (Introduced by Gábor Boros)	432
---	-----

REFLECTION

On the Occasion of Parmenides	
— KORNÉL STEIGER: The Meaning of „One”, „Many” and „All” in the Philosophy of Parmenides	447
— MIKLÓS MARÓTH: The Problem of „One”, „Many” and „All” in the Philosophy of Hellenism and Islam	452
— CSABA DETRE: The Dynamical Unity of „Unity”, „Multiplicity” and „Universe”: Development	463
— MILÁN MÉSZÁROS — PÁL MOLNÁR: The Ontology of Contradictions in the Description of Mechanical Motion	475
RICHARD RORTY: The Historiography of Philosophy: Four Genres	495
NICOLA BADALONI: On Using Reason and on the Ecology of Mind	520
GIROLAMO COTRONEO: Croce and Dilthey	532
GÁBOR BOROS: Spinoza in Hungarian	550
LÁSZLÓ BOGNÁR: How to Read Philosophers? (On a Series of Monographies on the History of Philosophy)	559
KORNÉL SOLT: New Approaches to the Relation of Ontology and Logic	
— Standard and Non-standard Possible Worlds at N. Rescher and R. Brandom	589
— <i>Philosophical Explanations</i> by Robert Nozick	597
— „The First Person”	601
— „Time and Cause”	609

REVIEWS

ISTVÁN M. BODNÁR: Four Paradoxes with a Single Bow	613
ISTVÁN M. FEHÉR: The Dialectics of Time — O. D. Brauer's Reflections on Hegel's Philosophy of History	618

Ára: 70 Ft

Előfizetés egy évre: 210 Ft

ISSN 0025—0090

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft,

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

(H-1389 Budapest, Pf. 149).